

ประณามบทในวรรณคดีไทย : ความหมาย ที่มา และความสำคัญ

Invocation in Thai Literature : Meaning, Source, and Importance

วรรณิธา วิระวารณ (Wanthira Wirawan)* ดร. วีรวัฒน์ อินทรพร (Dr. Weerawat Intaraporn)**

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาประณามบทวรรณคดีไทยในด้านความหมาย ที่มา และความสำคัญ ผลการศึกษาพบว่า ความหมายของคำว่า “ประณามหรือปณาม” ที่ปรากฏในพจนานุกรมฉบับต่างๆ มีสองความหมายคือ ความหมายที่ดีและความหมายที่ไม่ดี ได้แก่ การไหว้ (ความหมายที่ดี) และการกล่าวร้ายหรือจับได้ (ความหมายที่ไม่ดี) ส่วนความหมายที่พบในคำบทประณามบทมีเพียงความหมายเดียวคือหมายถึง การไหว้หรือการบูชา ด้านที่มาของการแต่งประณามบทในวรรณคดีไทยพบว่า น่าจะมีที่มาจากวรรณคดีพุทธศาสนา และพบว่าประณามบทมีความสำคัญในฐานะที่เป็นชนบทหนึ่งในการแต่งวรรณคดีที่กวีจะละเลยไปไม่ได้ นอกจากจะแสดงออกถึงการยกย่องกาพย์กลอนและความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณแล้ว กวีโบราณยังมีความเชื่อในเรื่องของพลังลึกลับว่าสามารถคลั่งบันดาลความสำเร็จหรือล้มเหลวได้ ประณามบทจึงช่วยให้กวีเกิดแรงใจจนแต่งวรรณคดีได้สำเร็จ ในวรรณคดีไทยจึงพบประณามบทแทรกอยู่แทบทุกเรื่อง

ABSTRACT

The objective of this article is to study about the meaning, history and importance of Thai literature's Invocation in Thai literature. We find out that “Pranam” or “Panam” has two meanings based on several dictionaries, first salutation –how Thai people pay respect to each other, second takes negative meanings which are expel and defame. However, the definition which is found in Thai literature's Invocation is an action of paying respect in Thai culture or to salute. The composition of Thai literature's Invocation is influenced by Buddhism literature. It is not only essential to Thai poem pattern but also reflecting how Thais grateful to their parents and also someone who is indebtedness to them. Ancient poems also show the belief in superstitious thing which can cause a success or failure. Therefore, Thai literature's Invocation helps the author to be inspired and finish writing the literature. As a result, we can see Thai literature's Invocation in almost every Thai literature.

คำสำคัญ: ประณามบท ความหมาย ที่มา ความสำคัญ

Key Words: Invocation, Meaning, Source, Importance

*นักศึกษา หลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

** ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

บทนำ

การกล่าววาทกรรมและสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นขบวนการนำเรื่องในวรรณคดีไทยที่แสดงออกถึงความอ่อนน้อมถ่อมตนและความคิดความเชื่อของคนไทย ด้วยกวีอาจเห็นว่า “การเอาคำมาผูกกันจนเกิดเป็นร้อยกรองขึ้นนั้นถูกมองว่าเป็นพลังลึกลับอันหนึ่ง ซึ่งอาจจะให้คุณหรือโทษแก่ผู้ประพันธ์ได้” (นิธิ, ๒๕๕๕) กวีเกรงว่าจะมีอุปสรรคมาขัดขวางในระหว่างที่กำลังแต่งหนังสือ เช่น กวีอาจได้รับอันตรายจนทุพพลภาพหรืออาจถึงแก่ชีวิต กวีจึงต้องไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนเคารพนับถือก่อน เพื่อให้ช่วยคุ้ม ครอง ป้องกัน ภัยอันตรายทั้งปวง นอกจากนี้การแต่งหนังสือยังเป็นงานหนักที่กวีต้องทุ่มเททั้งพลังกายพลังใจจนสุดความสามารถ ดังนั้นการไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนเคารพนับถือจึงช่วยให้กวีเกิดขวัญกำลังใจในการสร้างสรรค์งานวรรณคดีอันทรงคุณค่า (ชาญชัย, ๒๕๕๔) ในทางวรรณคดีเรียกบทไหว้ว่าบทประณามพจน์ หรือที่พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๒ ใ้ชื่อว่า “ประณามบท” หรือ “ปณามบท” อันหมายถึงบทที่อยู่ต้นเรื่องที่ตั้ง มีเนื้อความแสดงความเคารพบูชาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ บุคคลที่ควรแก่การเคารพบูชา เช่น พระมหากษัตริย์ พระภิกษุสงฆ์ บิคารมารดา ครูอาจารย์ ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิทยาการ บางทีก็มีความกล่าวเกริ่นถึงเรื่องที่แต่งบทดังกล่าวนี้ เรียกกันทั่วไปว่า บทไหว้ (พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๒)

จากการสำรวจบทความและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาประณามบทในวรรณคดีไทย ผู้วิจัยพบว่า มีนักวิชาการจำนวนมากที่สนใจศึกษาเรื่องนี้ เช่น เอมอร (๒๕๖๕) ศึกษา “คำประณามพจน์และการลงท้าย” ในหนังสือการศึกษาวิเคราะห์จารีตนิยมทางวรรณกรรมไทย นิธิ (๒๕๔๘) เขียนบทความเรื่อง “ประณามพจน์หนังสือ” พระมหาสาธุ (๒๕๕๐) ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “ประณามบทและนิคมณฑลในวรรณคดีบาที : แนวคิด รูปแบบและภาษา” ชาญชัย (๒๕๕๔) เขียนบทความ “ขนบการประณามพจน์ใน

วรรณคดีเขมร” นิธิ (๒๕๕๕) กล่าวถึงการคลี่คลายขนบการแต่งประณามบทไว้ในหนังสือปากไก่และใบเรือ และนิศยา (๒๕๕๗) เขียนหนังสือบทพรรณนาในกวีนิพนธ์ไทย : ลีลา ความคิด และการสืบสรรค์ ศึกษาบทบาทและความสำคัญของประณามบทในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของบทพรรณนาในกวีนิพนธ์ไทย

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีบทความและงานวิจัยจากผู้สนใจศึกษาประณามบทเป็นจำนวนมาก แต่ผู้วิจัยพบว่า ยังไม่มีนักวิชาการวรรณคดีท่านใดเคยศึกษาประณามบทวรรณคดีไทยในด้านความหมายที่มาและความสำคัญมาก่อน ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษา “ประณามบท” ในด้านดังกล่าว ซึ่งน่าจะให้เห็นเข้าใจความสำคัญและพัฒนาการของประณามบทได้ชัดเจนมากขึ้น

วัตถุประสงค์การวิจัย

ศึกษาประณามบทในด้านความหมายของคำที่มาและความสำคัญในวรรณคดีไทย

วิธีการวิจัย

ผู้วิจัยรวบรวมประณามบทในวรรณคดีไทยมาเป็นกรณีศึกษาตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ เพื่อศึกษาในด้านความหมาย ที่มาและความสำคัญ ดังนี้

สมัยสุโขทัย ได้แก่เรื่อง ไตรภูมิกลา

สมัยอยุธยา ได้แก่ นันทโศภนันทสุตรดคำหลวง และสมุทรโฆษคำฉันท์

สมัยธนบุรี ได้แก่เรื่องลิลิตเพชรมงกุฎ

สมัยรัตนโกสินทร์ ได้แก่ เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ลิลิตศรีวิชัยชาดก ปฐมสมโพธิกถา จักรทศปนีสังคีตยวงส์ พระสุรณคำฉันท์ อุเทนคำฉันท์ พระนลคำฉันท์ อิลราชคำฉันท์ สามัคคีเภทคำฉันท์ ทวาทศราศีอลินจิตต์คำฉันท์ ชินกาลมาลีปกรณ์ และ ไตรภูมิโลกวินิฉลยกลา

ผลการวิจัย

ผู้วิจัยศึกษาขอบเขตของประณามบทในวรรณคดีไทย ทั้งในด้านความหมาย ที่มา และ

ความสำคัญในวรรณคดีไทย แบ่งตามหัวข้อการศึกษา
ได้ดังนี้

**๑. ความหมายของประณามบทในวรรณคดี
ไทย**

“ประณามบท” หรือ “ปณามบท” เป็นศัพท์ทางวรรณคดีที่พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๒ ได้ให้คำจำกัดความไว้ว่าหมายถึง บทที่อยู่ต้นเรื่องที่แต่ง มีเนื้อความแสดงความเคารพบูชาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ บุคคลที่ควรแก่การเคารพบูชา เช่น พระมหากษัตริย์ พระภิกษุสงฆ์ บิดามารดา ครูอาจารย์ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชา การบางทีก็มีความกล่าวเกริ่นถึงเรื่องที่แต่งบทดังกล่าวนี้ เรียกกันทั่วไปว่า บทไหว้ (พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๒) เมื่อสืบค้นจากรูปศัพท์พบว่า มีรูปเขียนต่างไปจากนี้แต่ความหมายที่ใช้ยังคงเดิม นั่นคือ คำว่า “ปณามคาถา” มาจากคำว่า ปณาม + คาถา คำว่า “ปณาม” ในภาษาบาลี ภาษาสันสกฤตใช้ว่า ปณาม ในภาษาบาลี “ปณาม” มาจาก ป- + ชาติ นมฺ + อ ความหมายธาตุ นมฺ คือ น้อม, ค้อมลง, ก้ม, โด่ง, โนม้, งอ ส่วนคำว่า “คาถา” แปลว่า “บทร้อยกรอง, คำประพันธ์, บทหรือบรรทัดของคำประพันธ์” (Davids and stede, 2001 อ้างถึงใน พระมหาสาธัญ, ๒๕๕๐) ภาษาบาลีใช้ว่า “ปท” แปลว่า “ทำ, รอยเท้า, ทาง, บทหรือบรรทัดของบทร้อยกรอง, บทร้อยกรอง, คำประพันธ์”

ปณามคาถาและประณามบทมีความหมายเหมือนกัน คือ หมายถึง “บทร้อยกรองที่ใช้แสดงความเคารพนอบน้อม, บทร้อยกรองที่ใช้แสดงการน้อมไหว้, ถ้อยคำแสดงความนอบน้อมหรืออนมัสการ, ถ้อยคำสรรเสริญ” (พระมหาสาธัญ, ๒๕๕๐) อย่างไรก็ตามเพื่อความชัดเจน ผู้วิจัยได้รวบรวมความหมายของคำว่า ประณามหรือปณามจากพจนานุกรมฉบับต่างๆ เพื่อศึกษาความหมายและบริบทการใช้ว่าเหมือนหรือต่างกันอย่างไร ผลการสำรวจพบว่า ในภาษาไทยใช้คำว่าประณามหรือปณามในหลายความหมาย แบ่งได้ดังนี้

พจนานุกรมฉบับที่ให้ความหมายประณามหรือปณามเพียงประการเดียว มีดังนี้

๑. พจนานุกรมบาลี – ไทย (เอื้อน, ๒๕๒๗) ให้ความหมายว่า ปณาม หมายถึง การนอบน้อม, การบูชา

๒. พจนานุกรมบาลี – ไทยฉบับนักศึกษ (พระอุดมคณาธิการ, พระมหาจำลอง, ๒๕๓๐) ให้ความหมายว่า ปณาม หมายถึง การนอบน้อม, การไหว้, การกราบไหว้, การทำความเคารพ

๓. หนังสือ “สัทสฤต – ไท – อังกฤษ – อภิธาน” (หลวงบวรบรรณรักษ์, ๒๕๕๒) ให้ความหมายว่า ประณาม หมายถึง ประณาม, การคำนับหรือแสดงความเคารพ

๔. หนังสือ “ประมวลคำไทย” (๒๕๐๔) ให้ความหมายว่า ประณาม หมายถึง การจับได้

พจนานุกรมฉบับที่ให้ความหมายของประณามหรือปณามหลายประการ มีดังนี้

๑. อักษรานุกรมกิริยาอาชยาด (พระมหาสำลี, ๒๕๑๓) ให้ความหมายว่า

ประณาม ๑ (ฉบับนี้ใช้ว่า ปณามเถลิ

๑) หมายถึง ให้น้อมไปแล้ว

ประณาม ๒ (ฉบับนี้ใช้ว่า ปณามเถลิ

๒) หมายถึง จับได้แล้ว

๒. พจนานุกรมบาลี – ไทย (แปลก, ๒๕๐๖) ให้ความหมายว่า

ประณาม ๑ หมายถึง การนอบน้อม, การกราบไหว้

ประณาม ๒ หมายถึง การจับได้

๓. พจนานุกรมบาลี – ไทย (ป.หลงสมบุญ, ๒๕๑๕) ให้ความหมายว่า

ประณาม ๑ (ฉบับนี้ใช้ว่า ปณาม ๑) หมายถึง อันนอบน้อม, ความนอบน้อม, การนอบน้อม, การก้มลง, การคำนับ, การคำนับลง, การน้อมไหว้

ประณาม ๒ (ฉบับนี้ใช้ว่า ปณาม ๒) หมายถึง การจับ, การจับได้, การผลัก, การผลักออก, การผลักไล่

จะแปลว่า นอบน้อมหรือสลักไสนั้น เนื้อความในประโยคนั้นๆ จะบ่งเอง ป. บทหน้า นม ธาตุ ณ บัง แปลง น เป็น ณ เป็น ปนาม โดยไม่ แปลง น เป็น ณ ก็ได้

๔. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ (๒๕๔๔) ให้ความหมายว่า

ประณาม ๑ หมายถึง น้อมไหว้ เช่น ขอประณามบาทของพระพุทธองค์

ประณาม ๒ หมายถึง กล่าวร้ายให้เขาเสียหาย เช่น ถูกประณามว่าเป็นคนโกง

ประณาม ๓ หมายถึง ขับไล่

๕. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (พระธรรมปิฎก, ๒๕๕๑) ให้ความหมายว่า

ประณาม ๑ หมายถึง การน้อมไหว้
ประณาม ๒ หมายถึง พูดว่าคให้เสียหาย

ประณาม ๓ ขับไล่

คำจำกัดความที่พจนานุกรมฉบับต่างๆ ได้ให้ไว้ในข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ความหมายและบริบทการใช้คำว่า “ประณามหรือปณาม” จะกินความถึงสองความหมาย คือ ความหมายที่ดีและความหมายที่ไม่ดี ดังนี้

ประณาม ๑ หมายถึง น้อมไหว้

ประณาม ๒ หมายถึง กล่าวร้ายให้ผู้อื่นเสียหาย

ประณาม ๓ ขับไล่

ความหมายที่หนึ่งซึ่งหมายถึงการน้อมไหว้นั้น เป็นความหมายในเชิงบวก ส่วนความหมายที่สองและความหมายที่สามใช้ในเชิงลบ บริบทการใช้จึงขึ้นอยู่กับลักษณะประโยคและความหมายของประโยคข้างเคียงว่ากินความไปในด้านไหน ผู้ใช้ต้องรู้จักสังเกตและใช้คำให้ถูกต้องกับสถานการณ์นั้นๆ

เมื่อสังเกตการปรากฏของคำว่า “ประณามหรือปณาม” หรือคำที่มีความหมายใกล้เคียงกันในตัวบทวรรณคดีแล้วพบว่า ส่วนใหญ่จะใช้ในความหมายเดียว คือความหมายในเชิงบวกว่า หมายถึง การไหว้

ในทางวรรณคดีใช้ในความหมายว่า บทไหว้หรือประณามพจน์ ศัพท์ทางวรรณคดีเรียกว่า “ประณามบท” ดังที่พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๒ ระบุว่า “ประณามบท” หรือ “ปณามบท” และได้ให้คำจำกัดความดังที่กล่าวแล้วในข้างต้น คำว่า “ประณามหรือปณาม” ปรากฏในตัวบทวรรณคดีสมัยต่างๆ ดังนี้

สมัยอยุธยา

นันทโพนันทสูตรคำหลวง

...ครั้นแลข้าถวายนมัสการ ซึ่งพระรัตนไตรสถานเสร็จ **ประณาม**นบ วุฑฒิมิ ภิปรารพท์เพื่อจักกล่าววตุถุ ในเรื่องราววิธานธรรม นนุโทปนันทนามกั อันชื่อนัน โทปนนท์...ด้วยอำนาจพระบารมีตศุสสรคนคุดย **ปณาม**ศุต แห่งพระศรีรัตนไตร **ประณาม** อสุมิ จึงมีตามปรารถนาแห่งข้าเทอญ (วรรณกรรมสมัยอยุธยาเล่มสาม, ๒๕๓๑)

สมัยรัตนโกสินทร์

สังคีตยวงส์

ขออันตรายชั่วร้ายทั้งหลายของข้าพเจ้าให้พิณาศไปด้วยอาญาพอนางที่ **ประณาม**พระรัตนตรัย... (วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์เล่มสาม, ๒๕๓๖)

ส่วน คำที่มีความหมายคล้ายคลึงกับ “ประณามหรือปณาม” ปรากฏในตัวบทประณามบทอยู่หลายคำ เช่น ถวาย, อภิวัต, อภิวันท์, นบ, นอบ, น้อม, นบน้อม, นอบน้อม, น้อมไหว้, ไหว้, วันทา, กราบ, กราบไหว้, กราบนมัสการ, นมัสการ, กราน, สรวม, เคารพ, บูชา, ประณต (ประนต), ประณม (ประนม), บังคม, อัญชลี, ชูลี, ทูลฐูลี ดังตัวอย่าง

สมัยสุโขทัย

ไตรภูมิอภินิหาร

...ขอ **กราบนมัสการ** พระพุทธเจ้า พร้อมด้วยพระสหัสธรรม และพระสงฆ์...
...ขอ **อภิวัต** พระพุทธเจ้า ผู้ทรงประสงก์จำแนก (พระสัทธรรม) ให้มันคง...
...ขอ **นมัสการ** ดวงประทีปคือพระธรรมที่พระมุนีเจ้าผู้ประเสริฐทรงตรัสแสดงไว้แล้ว...

...ขอนอบน้อมพระสงฆ์เจ้าผู้ทรงศีลอัน
ประเสริฐผู้เต็มเปี่ยมด้วยปัญญาคุณแสงสว่าง...
(ไตรภูมิภคฉลบทถกความของโครงการวรรณกรรมอาเซียน,
๒๕๕๕)

สมัยอยุธยา

สมุทรโฆษคำฉันท์

...เข้า**น้อม**ด้วยใจสา- ทรทูลบาทา

รพินทุพระมนีวร

ไหว้ไทศาตสังกร พระ พิช ฦ

อันสร

ศักดิ์ไชยเคชะ

(วรรณกรรมสมัยอยุธยาเล่มสอง, ๒๕๓๐)

สมัยธนบุรี

ลิลิตเพชรมงกุฎ

ศรีสวัสดิ์ปริศนารมย์ **ประนม**นิ้ว**ประณต**

ทศนัชมประชุม ต่าง โศภุมภ์สุนทรศ โอนวารเกศอภิวัต

สยามภูวานาถ โมลิส...

(วรรณกรรมสมัยกรุงธนบุรีเล่มหนึ่ง, ๒๕๓๒)

สมัยรัตนโกสินทร์

ลิลิตศรีวิชัยชาดก

นบพระศรีรัตนถ้วน ศรีทวาร...

(เจ้าพระยาพระคลัง (หน), ๒๕๑๕)

ตัวอย่าง ประณาม บท ที่ ปรากฏ คำว่า
“ประณามหรือปณาม” มีอยู่เพียงไม่กี่เรื่อง ที่พบได้แก่
นั่น โทปนันทสูตรคำหลวง สังคีตยวงส์ ปฐมสมโพธิ
กถา จักรทีปนี พระสุชนคำฉันท์ อุเทนคำฉันท์ พระนล
คำฉันท์ อิตราษคำฉันท์ สามัคคีเภทคำฉันท์ ทวาทศราศี
อลินจิตต์คำฉันท์ ชินกาลมาลีปกรณ์ และ ไตรภูมิโลก
วินิจยกถา นอกนั้นล้วนใช้คำอื่นที่สื่อความหมายว่า
“น้อมไหว้บูชา” ทั้งสิ้น ได้แก่ คำว่า ถวาย, อภิวัต,
อภิวันท์, นบ, นอบ, น้อม, นบน้อม, นอบน้อม, น้อม
ไหว้, ไหว้, วันทา, กราบ, กราบไหว้, กราบนมัสการ,
นมัสการ, กราน, สรวม, เคารพ, บูชา, ประณต
(ประณต), ประนม (ประนม), บังคม, อัญชลี, ชูลี, ทูล
ชูลี

นอกจากความหมายแล้ว ผู้วิจัยยังพบว่าใน
พจนานุกรมบางฉบับเขียนคำว่า “ประณามหรือปณาม”

ไว้ถึงสองรูป คือ “ปณาม” และ “ปนาม” มีสอง
ความหมายเหมือนกันทั้งสองคำ คือ น้อมไหว้และจับ
ได้ ปรากฏอยู่ในพจนานุกรมบาลี – ไทยของป. หลง
สมบุญ (๒๕๑๕) ดังนี้

ประณาม ๑ (ฉบับนี้ใช้ว่า ปณาม
๒) หมายถึง อันนอบน้อม, ความนอบน้อม, การก้มลง,
การคำนับลง, การน้อมไหว้, การจับ, การจับได้, การ
ผลัด, การผลัดออก, การผลัดใส่

ประณาม ๒ (ฉบับนี้ใช้ว่า ปนาม
๑) หมายถึง อันนอบน้อม, ความนอบน้อม, การนอบ
น้อม, การก้มลง, การคำนับ, การคำนับลง, การน้อม
ไหว้, การจับ, การจับได้, การผลัด, การผลัดใส่

ทั้งยังกล่าวอธิบายถึงลักษณะการใช้คำทั้ง
สองนี้ว่า “จะแปลว่า นอบน้อมหรือผลัดใส่นั้น
เนื้อความในประโยคนั้นๆ จะบ่งเอง ป. บทหน้า นม
ธาตุ ณ บัง แปลง น เป็น ณ เป็น ปนาม โดยไม่แปลง น
เป็น ณ ก็ได้”

(ป.หลงสมบุญ, ๒๕๑๕) อย่างไรก็ตาม จากการสำรวจ
ความหมายของคำว่า “ประณามหรือปณาม” จาก
พจนานุกรมฉบับต่างๆ พบว่าส่วนใหญ่จะใช้รูปเขียน
เดียวกันคือ “ประณาม” กับ “ปณาม” แม้แต่ใน
พจนานุกรมบาลี – ไทยฉบับอื่นๆ ก็เขียนคำนี้ว่า
“ประณาม” กับ “ปณาม” เช่นเดียวกัน ดังนั้น คำว่า
“ปนาม” ที่ปรากฏในพจนานุกรมบาลี – ไทยของป.
หลงสมบุญ (๒๕๑๕) จึงน่าจะเป็นความเข้าใจ
คลาดเคลื่อนไปมากกว่า ดังที่คณัย (๒๕๔๕) ได้
กล่าวถึงรูปเขียนของคำนี้ไว้ในหนังสือ “๒๘๐ คำไทย
ที่มักเขียนและใช้กันผิด” ว่า คำว่า “ประณาม” ไม่มี
บันทึกไว้ในพจนานุกรม จึงมีแต่เพียงคำว่า “ประณาม”
เท่านั้น”

๒. ที่มาของประณามบทในวรรณคดีไทย

หากพิจารณาจากรูปศัพท์ว่า “ปณาม” คือคำ
ในภาษาบาลี ตรงกับภาษาสันสกฤตว่า ปฺรณาม มาจาก
ป- + ธาตุ นม + อ ความหมายธาตุ นม คือ น้อม, ค้อม
ลง, ก้ม, โก้ง, โนม้, งอ แล้ว สมมติฐานแรกที่ผู้วิจัยคาด
ว่าน่าจะเป็นที่มาของประณามบทในวรรณคดีไทยคือ

การรับวัฒนธรรมของอินเดียผ่านทาง การเผยแพร่พุทธศาสนา มีข้อยืนยันจากนักวิชาการผู้ให้ความสนใจศึกษาประณามบทและนิคมณฑลในวรรณคดีบาลีว่า

ในสมัยอินเดียโบราณชาวอารยันเป็นผู้ที่มีความเคารพศรัทธาคือเทพเจ้าและมีการแต่งบทสวดสรรเสริญพระรัตนตรัยและขอพรต้นคัมภีร์ซึ่งมีทั้งถ้อยคำสรรเสริญ ขอพรและแสดงความเคารพในบทเดียวกัน เฉพาะถ้อยคำแสดงความเคารพมีความหมายเชิงอ่อนน้อมคล้ายการก้มศีรษะลงเพื่อแสดงความเคารพแก่สิ่งที่สูงส่ง ภาษาบาลีและสันสกฤตใช้ธาตุ นม แสดงความหมายของกิริยาดังกล่าว กระบวนการใช้ถ้อยคำเช่นนี้คล้ายคลึงกับบทสวดสรรเสริญเทพเจ้าในคัมภีร์พระเวทซึ่งเป็นบทที่มีทั้งถ้อยคำสรรเสริญนอบน้อมและขอพรที่พรหมณ์แต่งขึ้นเพื่อใช้ในพิธีกรรมและเรียกชื่อว่า *อาคิส* (พระมหาสาชัญญ์, ๒๕๕๐)

ความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ชาวอินเดียมีความเคารพศรัทธาในเทพเจ้ามาตั้งแต่สมัยพระเวท จึงแต่งบทสวดสรรเสริญและขอพรจากเทพเจ้าเพื่อแสดงความเคารพ ต่อมาเมื่อพุทธศาสนาถือกำเนิดขึ้น วัฒนธรรมศักดิ์สิทธิ์นี้ก็ยังคงอยู่ในวรรณคดีบาลี ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่ ได้แก่ คัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา นอกจากนี้พระมหาสาชัญญ์ (๒๕๕๐) ยังพบว่าในวรรณคดีบาลีเหล่านี้มีคำที่ใช้เรียกบทไหว้แตกต่างกันถึง ๓ คำ ได้แก่ อารัมภกถา คันถารัมภกถา และปณามคาถา มีความหมายดังนี้

อารัมภกถา มาจากคำว่า อารมฺภ + กถา ซึ่งพจนานุกรมหลายฉบับให้ความหมายเหมือนกันว่า หมายถึง การเริ่มต้นคำนำ ความเริ่มต้น อารมฺภ ปรากฏใช้ตั้งแต่สมัยพระเวท มีความหมายว่า “การเริ่มต้นในการทำอะไรสิ่งหนึ่ง” (Gonda, ๑๙๘๙ อ้างถึงในพระมหาสาชัญญ์, ๒๕๕๐) ดังนั้น “คำว่า อารมฺภกถา ควรแปลว่า “ถ้อยคำที่ใช้กล่าวในการเริ่มต้น” คือ ใช้ในการเริ่มต้นของคัมภีร์ทางพุทธศาสนาชั้นอรรถกถา และฎีกา หมายถึง ถ้อยคำที่ใช้ในการเริ่มต้นงานประพันธ์ คำกล่าวในการเริ่มต้น ถ้อยคำเกริ่นนำ บทเกริ่นนำ และบทนำเรื่องของงานที่จะระจนา” (พระมหาสาชัญญ์, ๒๕๕๐)

คันถารัมภกถา มาจากคำว่า คณฺถ + อารมฺภ + กถา “คำว่า คณฺถ ใน คณฺถารมฺภกถา แปลว่า “หนังสือ” ครั้งหนึ่งเคยหมายถึงหนังสือที่เป็นผูกอย่างใบลานหรือสมุดข่อย ปัจจุบันหมายถึงหนังสือทั่วไป คณฺถารมฺภกถา จึงมีความหมายว่า “อารัมภบทที่อยู่ตอนต้นของคันถะ” นั่นก็คือบทที่อยู่ต้นเรื่อง” (พระมหาสาชัญญ์, ๒๕๕๐)

ส่วน **ปณามคาถา** มีที่มาของคำและความหมายดังที่กล่าวไปแล้วในเบื้องต้น ทั้งนี้พระมหาสาชัญญ์ (๒๕๕๐) ยังได้สรุปเพิ่มเติมไว้ว่า

ปณามคาถาและประณามบทมีความหมายเหมือนกัน คือ หมายถึง “บทร้อยกรองที่ใช้แสดงความเคารพนบถนอบ, บทร้อยกรองที่ใช้แสดงการน้อมไหว้, ถ้อยคำแสดงความนอบน้อมหรือนมัสการ, ถ้อยคำสรรเสริญ” ตามรูปศัพท์คำว่า อารัมภกถาและคันถารัมภกถา จึงควรหมายถึง บทที่อยู่ตอนเริ่มต้นบทประพันธ์ ส่วนปณามคาถา ประณามพจน์ และประณามบท ควรหมายถึง บทสรรเสริญ ยกย่อง และขอพรที่อยู่ตอนต้นของบทประพันธ์ แม้บทเหล่านี้จะมีชื่อเรียกแตกต่างกันแต่ก็หมายถึงสิ่งเดียวกัน คือ หมายถึงบทร้อยกรองที่มีเนื้อหาสรรเสริญซึ่งปรากฏอยู่ต้นคัมภีร์พุทธศาสนาชั้นอรรถกถาเป็นต้นมา

ในตัวบทประณามบทวรรณคดีไทยปรากฏการใช้คำเรียกประณามบทดังที่ใช้ในวรรณคดีบาลีชั้นอรรถกถาและฎีกาอยู่สองคำ คือ คำว่า “อารัมภกถา” และ “ปณามคาถา” ส่วนใหญ่เป็นวรรณคดีศาสนาและอยู่ในรูปของร้อยแก้ว ดังตัวอย่าง

สังคีตยวงค์

อารัมภกถา

ท่อนุตราชา รตนคุดยมเม
ขออันตรายชั่วร้ายทั้งหลายของข้าพเจ้าให้พินาศ
สูานุภาเวน ปณามนุสสุ
ไปด้วยอนุภาพอันงามที่**ประณาม**พระรัตนตรัย ขอให้กุศล
วินา สีขํ ตํ กุสลมฺมหนตํ
อันยิ่งใหญ่บังเกิดแก่ข้าพเจ้าเพื่อทำประโยชน์แก่หนุณแก่โลก
(วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์เล่มสาม, ๒๕๖๖)

ไตรภูมิโลกวินิจฉลยกถา ปรากฏความว่า

คำอธิบายใน**ปณามคาถา**ว่า โย นาโถ อันว่าสมเด็จ
พระบรมไตรโลกนาถ ศาสตราสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ใด...

(วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์เล่มสอง, ๒๕๓๕)

ตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นช่วยสนับสนุนข้อสมมติฐานที่ตั้งไว้ในเบื้องต้นได้อย่างดี ทั้งยังสอดคล้องกับความเห็นของพระมหาสาธุคุณ ศรีอ่อนที่กล่าวถึงบทสรรเสริญในคัมภีร์พุทธศาสนาชั้นอรุทธกาลว่า เป็นเหมือนต้นกำเนิดประณามบทในวรรณคดีไทย ดังความว่า

ในตอนต้นของวรรณคดีบาลีชั้นหลัง พระไตรปิฎก ได้แก่ อรุทธกาลและฎีกา เป็นต้น มักปรากฏบทร้อยกรองซึ่งมีเนื้อหาอ่อนน้อมสรรเสริญพระรัตนตรัย และขออานิสงส์ให้ภักวีรอดพ้นจากอันตราย พร้อมทั้งแสดงความปรารถนาต่างๆ ในบทเดียวกันด้วย บทร้อยกรองดังกล่าวมีความสั้นบ้างยาวบ้างแตกต่างกัน ใช้ภาษาที่สละสลวยและมีความสัมพันธ์กับเนื้อหาในวรรณคดีที่กวีแต่ง ในวรรณคดีบาลีมักเรียกบทร้อยกรองดังกล่าวว่า คันถารัมภะ อารัมภกถา หรือปณามกถาทั้งสามคำนี้ล้วนมีความหมายตรงกับภาษาอังกฤษว่า “invocation” ซึ่งเป็นศัพท์วรรณคดีที่ราชบัณฑิตยสถานบัญญัติเป็นภาษาไทยไว้ว่า “ปณามบท” (พระมหาสาธุคุณ, ๒๕๕๐) ข้อสมมติฐานที่ว่า ประณามบทในวรรณคดีไทยมีที่มาจากวรรณคดีบาลีจึงสมเหตุสมผลมากยิ่งขึ้น

นอกจากนี้ผลจากการสำรวจพจนานุกรมฉบับต่างๆ พบว่า คำว่า “ประณามหรือปณาม” ปรากฏอยู่ในพจนานุกรมทางพุทธศาสนาและพจนานุกรมบาลี - ไทยหลายฉบับ เช่น พจนานุกรมพุทธศาสนาฉบับประมวลศัพท์, อักษรานุกรมกิริยาอาชชาติ, พจนานุกรมบาลี - ไทยของแปลก สนธิรักษ์, พจนานุกรมบาลี - ไทยของป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมบาลี - ไทยของเอื้อน เล่งเจริญ และพจนานุกรมบาลี - ไทยฉบับนักศึกษาคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิถียุคแรกเริ่มปรากฏว่าวรรณคดีที่มีประณามบทแทรกอยู่เป็นเรื่องแรกคืองานทางพุทธศาสนาอีกเช่นกัน นั่นคือ วรรณคดีเรื่อง *ไตรภูมิโลกวิจิตร* ซึ่งกล่าวสรรเสริญพระรัตนตรัยและสตุติพระมหากษัตริย์ด้วยภาษาบาลี สืบต่อมาถึง *นันทสมุทราคารุณ*

และ *พระมาลัยคำหลวง* จนถึงวรรณคดีพุทธศาสนาสมัยรัตนโกสินทร์ เพียงแต่ในงานในยุคหลังกวีจะแต่งประณามบทบูชาพระรัตนตรัยด้วยภาษาบาลีพร้อมทั้งคำแปลร้อยแก้ว เช่น *สังคีตยวงศ์ปฐมสมโพธิกา* *ชินกาลมาลีปกรณ์ ไตรภูมิโลกวิจิตร* เป็นต้น

๓. ความสำคัญของประณามบทในวรรณคดี

ไทย

วรรณคดีที่มีประณามบทปรากฏเป็นหลักฐานลายลักษณ์อักษรเรื่องแรกคือ *ไตรภูมิโลกวิจิตร* อันบ่งชี้ให้เห็นว่า กวีโบราณให้ความสำคัญต่อการแต่งบทนี้มาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ความนิยมแต่งประณามบทได้รับการสานต่ออย่างต่อเนื่องในสมัยอยุธยาจนสมัยรัตนโกสินทร์ ทั้งในรูปแบบร้อยแก้วและร้อยกรอง วรรณคดีมูลนายและไพร่ที่ต่างสร้างขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกัน แต่ไม่ว่ากวีจะประพันธ์ขึ้นด้วยรูปแบบใด มีจุดมุ่งหมายใดในการแต่ง สิ่งหนึ่งที่สังเกตได้ก็คือ กวีไม่ละเลยที่จะแต่งประณามบทไว้ในงานประพันธ์นั้นๆ อย่างให้ความสำคัญอย่างยิ่ง นอกจากวรรณคดีลายลักษณ์แล้ว ในวรรณคดีมุขปาฐะอย่างเรื่อง *เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน* ซึ่งภายหลังได้รับการชำระให้เป็นวรรณคดีราชสำนักนั้นก็ยังพบว่ามีประณามบทอยู่ด้วย ดังความว่า

ทีนี้จะไหว้ตาครูสน
เป็นนายประตูดุคนทุกแห่งหล้า
ไหว้ครูมีช่างประตักถัดลงมา
ครูเพ็งแก่งว่าข้างสุพรรณ
จะไหว้ตาครูเหล่าชอบเฮฮา
พันรักษาราศรีดิชยัน
ดาทองอยู่ครุละครกลอนสำคัญ
ดาหลวงสุวรรณรองศรีที่บรรไธย

...
ทีนี้จะไหว้ครูปีพาทย์
น้อมระนาดฤดีปีไล่น
ทั้งครูแก้วครูพักเป็นหลักไชย
ครูทองอินนั้นแลใครไม่เทียมทัน

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๔๔)

ด้วยท้าวข้างต้นนี้เป็นพระนิพนธ์เรื่อง “ตำนานเสภา” (๒๕๔๔) ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้มาจากคำบอกเล่าของชาวบ้าน โดยทรงกล่าวชี้แจงถึงที่มาของเนื้อความส่วนที่บูชาครูเสภาไว้ว่า “ข้าพเจ้าได้พบหนังสือ ซึ่งนับว่าเป็นจดหมายเหตุในเรื่องเสปามีอยู่ ๒ ฉบับ คือกลอนสุนทรภู่แต่งไว้ในบทเสปาทอนโกนจุกพลาขงามแห่ง ๑ กลอนท้ายให้ว่า *ครูเสภาใครแต่งหาทราบไม่* นายอยู่เสภาชาวอ่างทองว่าให้ข้าพเจ้าฟังได้ให้จดไว้อีกฉบับ ๑” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๔๔) ซึ่งภายหลังการชำระเป็นวรรณคดีลายลักษณ์แล้ว เนื้อความส่วนประณามบทครูเสปานั้นไม่ได้รับการบันทึกไว้ *เสปารื่องขุนช้างขุนแผนฉบับชำระ* จึงขึ้นต้นด้วย “ครั้นว่าไหว้ครูแล้วจับบท” (เสปารื่องขุนช้างขุนแผนเล่มหนึ่ง, ๒๕๔๔) ดังปรากฏในปัจจุบัน

ด้วยท้าวประณามบทในแต่ละยุคเป็นหลักฐานยืนยันชั้นเยี่ยมว่า กวีทุกสมัยให้ความสำคัญต่อการแต่งประณามบทเป็นอย่างมาก ส่วนหนึ่งอาจเกิดจากความเชื่อของ “...ไทยเราแต่โบราณมาถือว่าวรรณคดีเป็นของสูง เป็นของศักดิ์สิทธิ์ ก่อนเริ่มเรื่องก็มีการไหว้ครู คือ เคารพพระรัตนตรัย สิ่งศักดิ์สิทธิ์ พ่อแม่ ครูบา อาจารย์และพระมหากษัตริย์เสียก่อน” (วิทย์, ๒๕๑๔) “การเริ่มต้นด้วยบทประณามพจน์หรือบทไหว้ครูจึงเป็นการแสดงออกถึงการยกย่องกาพย์กลอน” (นิตยา, ๒๕๕๗) อนึ่ง “คติความเชื่อของไทยว่าการไหว้ครูเพื่อให้เทพเจ้าผู้เป็นใหญ่ในศิลปะนั้นๆ ได้คล้อยตามใจประสาทความสำเร็จแก่สิ่งที่จะสร้างขึ้น” (เสฐียรโกเศศ, ๒๕๑๓) กวีจึงต้องสร้างประณามบทขึ้นเพื่อแสดงความเคารพ ให้การสร้างสรรค์วรรณคดีสำเร็จ ลุล่วง ปราศจากภัยอันตราย มีแต่ความสุขสวัสดิ์ นอกจากนั้น ประณามบทยัง “แสดงออกซึ่งความกตัญญู กตเวทิต่อผู้มีพระคุณ การแสดงความเคารพนบนอบ ตลอดจนการประกาศเกียรติคุณของพระมหากษัตริย์และวีรบุรุษผู้ปกป้องคุ้มครองปวงชนและประเทศชาติ” (นิตยา, ๒๕๕๗) อีกด้วย

นักวรรณคดีผู้สนใจขนบการแต่งประณามบทจึงลงความเห็นความสำคัญของประณามบทในแง่ความจำเป็นที่จะต้องมีว่า

การเริ่มงานด้วยบทประณามพจน์เป็นการเสริมสร้างพลังแรงใจที่สำคัญ เพราะการประพันธ์วรรณคดีเป็นงานที่ยิ่งใหญ่ ต้องใช้ความสามารถสูงเกือบคนในสังคมโบราณมีความเชื่อในเรื่องอำนาจของสิ่งใดสิ่งหนึ่งว่าอาจคล้อยตามให้การสร้างงานของคนเกิดความสำเร็จหรือล้มเหลวได้ จึงมีอาจเพิกเฉยต่อประเพณีนี้ หากละเลยหรือข้ามขั้นตอนไปอาจส่งผลร้ายให้ประสบเคราะห์กรรมหรือต้องเผชิญกับอุปสรรค ตลอดจนความอัปมงคลที่จะเกิดขึ้นแก่ผู้แต่ง (นิตยา, ๒๕๕๗)

ประณามบทเป็นขนบหนึ่งในการแต่งวรรณคดีที่กวีจะละเลยไปไม่ได้ ด้วยแสดงออกถึงการยกย่องกาพย์กลอนและความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ ประกอบกับคนโบราณมีความเชื่อในเรื่องอำนาจของสิ่งเหนือธรรมชาติที่สามารถคล้อยตามความสำเร็จหรือล้มเหลวได้ การแต่งประณามบทจึงมีความสำคัญในแง่จิตวิทยาการสร้างงาน ช่วยให้กวีเกิดขวัญกำลังใจที่จะพากเพียรบากบั่นให้การแต่งวรรณคดีสำเร็จลุล่วง วรรณคดีไทยส่วนใหญ่จึงมักปรากฏประณามบทแทรกอยู่แทบทุกเรื่อง

อภิปรายและสรุปผลการวิจัย

พจนานุกรมหลายฉบับต่างให้ความหมายของคำว่า “ประณามหรือปณาม” ไว้สองความหมายคือ ความหมายที่ดีและความหมายที่ไม่ดี ความหมายที่ดีใช้ในความหมายถึง การน้อมไหว้ ส่วนความหมายที่ไม่ดีใช้ในความหมายว่า กล่าวร้ายให้ผู้อื่นเสียหาย หรือจับไล่ ผลการศึกษาการปรากฏของคำว่า “ประณามหรือปณาม” หรือคำที่มีความหมายใกล้เคียงกันในตัวบทวรรณคดีพบว่า มีใช้ในความหมายเดียว คือ การไหว้ ในทางวรรณคดีใช้ในความหมายว่า บทไหว้หรือประณามพจน์ ศัพท์ทางวรรณคดีเรียกว่า “ประณามบท” หรือ “ปณามบท” และมีความหมายดังที่พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๒ ได้ให้ไว้ในข้างต้น ส่วนการศึกษาที่มาของประณามบทในวรรณคดีไทย

ได้ข้อสรุปว่า ประณามบทในวรรณคดีไทยมีที่มาจากวรรณคดีบาลีซึ่งเป็นคัมภีร์ทางพุทธศาสนา พิจารณาจากการใช้คำเรียกบทไหว้ในวรรณคดีบาลี ซึ่งมีถึง ๓ คำด้วยกัน ได้แก่ อารัมภกถา คันถารัมภกถา และปณามกถา และปรากฏว่าประณามบทในวรรณคดีไทยมีการใช้คำเรียกบทไหว้เช่นเดียวกับที่ใช้ในวรรณคดีบาลีชั้นอรุณกถาและฎีกาอยู่สองคำ คือ คำว่า “อารัมภกถา” และ “ปณามกถา” นอกจากนี้ผลจากการสำรวจพจนานุกรมฉบับต่างๆ ยังพบว่า คำว่า “ประณามหรือปณาม” มักปรากฏอยู่ในพจนานุกรมทางพุทธศาสนาและพจนานุกรมบาลี – ไทยเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้วรรณคดีเรื่องแรกที่มีประณามบทแทรกอยู่คือ *ไตรภูมิอภินิหาร* ก็ยังเป็นงานทางพุทธศาสนาอีกเช่นกัน ทำให้ข้อสมมติฐานที่ว่า ประณามบทในวรรณคดีไทยมีที่มาจากวรรณคดีพุทธศาสนามีความสมเหตุสมผลมากยิ่งขึ้น กวีรับเอาขนบการแต่งประณามบทมาสืบทอดต่ออย่างให้ความสำคัญตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แสดงให้เห็นว่า ประณามบทเป็นขนบหนึ่งในการแต่งวรรณคดีที่กวีจะละเลยไปไม่ได้ นอกจากจะแสดงออกถึงการยกย่องกาพย์กลอนและความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณแล้ว กวีโบราณยังมีความเชื่อในเรื่องของพลังลี้ลับที่สามารถดลบันดาลความสำเร็จหรือล้มเหลวได้ ประณามบทจึงช่วยให้กวีเกิดแรงใจจนแต่งวรรณคดีได้สำเร็จ ในวรรณคดีไทยจึงพบประณามบทแทรกอยู่แทบทุกเรื่อง

บรรณานุกรม

ชิต บุรทัต. **สามัคคีเภทคำฉันท์ ฉบับถอดความและอธิบายศัพท์**. กรุงเทพฯ: ไพลินบุ๊คเน็ด, ๒๕๔๔.
 ชาลัญชัย คงเพียรธรรม. “ขนบการประณามพจน์ในวรรณคดีเขมร.” **วารสารมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์** ๑๘, ๒ (กรกฎาคม - ธันวาคม ๒๕๕๔): ๓๗ - ๕๒.
 ดนัย เมธิตานนท์. ๒๘๐ คำไทยที่มักเขียนและใช้กัน

ผิด. กรุงเทพฯ : มิติใหม่, ๒๕๔๕.
 คำรณราชนุกภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ, กรมพระยา. “ตำนานเสภา” ใน **เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๘. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณการ ๒๕๔๔.

ไตรภูมิอภินิหารฉบับถอดความของโครงการวรรณกรรม

อาเซียน. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๕๕.
 ธรรมปิฎก, พระ. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพฯ : จันทรเพ็ญ, ๒๕๕๑.
 นิตยา แก้วคัลณา. **บทพรรณนาในกวีนิพนธ์ไทย : ลีลาความคิด การสืบสรรค์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๗.
 นิธิ เอียวศรีวงศ์. “ประณามพจน์หนังสือ.” **วารสารมติชนสุดสัปดาห์** ๒๕, ๑๓๐๘ (๕ - ๑๕ กันยายน ๒๕๔๘): ๓๓.
 นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ปากไก่และใบเรือ**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. นนทบุรี: ฟ้ายเดียวกัน, ๒๕๕๕.
 บวรบรรณรักษ์, หลวง. **ถ้อยคำสุภาษิต-ไทย-อังกฤษ อภิธาน**. กรุงเทพฯ : แสงดาว, ๒๕๕๒.
ประมวลคำไทย. พระนคร : กองวิชาการเกษตรกรรม, ๒๕๐๔.
 แปลก สนธิรักษ์. **พจนานุกรมบาลี-ไทย**. พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๐๖.
 ป. หลงสมบุญ. **พจนานุกรมบาลี-ไทย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๕.
 พระคลัง (หน), เจ้าพระยา. **วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง (หน)**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, ๒๕๑๕.
พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๔.

พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทยฉบับ

ราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ :

ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๒.

วิทย์ ศิวะศรียานนท์. **วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์.**

พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : สมาคมภาษา

และหนังสือแห่งประเทศไทย, ๒๕๑๔.

วรรณกรรมสมัยอยุธยาเล่มหนึ่ง. กรุงเทพฯ :

กรมศิลปากร, ๒๕๒๕.

วรรณกรรมสมัยอยุธยาเล่มสอง. กรุงเทพฯ :

กรมศิลปากร, ๒๕๓๐.

วรรณกรรมสมัยอยุธยาเล่มสาม. กรุงเทพฯ :

กรมศิลปากร, ๒๕๓๑.

วรรณกรรมสมัยธนบุรีเล่มหนึ่ง. กรุงเทพฯ :

กรมศิลปากร, ๒๕๓๒.

วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์เล่มสอง. กรุงเทพฯ :

กรมศิลปากร, ๒๕๓๕.

วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์เล่มสาม. กรุงเทพฯ :

กรมศิลปากร, ๒๕๓๖.

สายัญ ศรีอ่อน, พระมหา. **ประณามบทและนิคมณฑล**

ในวรรณคดีบาลี : แนวคิด รูปแบบและภาษา.

วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชา

ภาษาบาลีสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก

คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

สถาปนาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๑๘.

กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณการ, ๒๕๔๔.

เสฐียร โกเศศ. **การศึกษาวรรณคดีแห่งวรรณศิลป์.**

พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ ราชบัณฑิตยสถาน,

๒๕๓๓.

สำลี วิสุทโธ, พระมหา. **อักษรานุกรมกิริยาอาชยาต.**

กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เลียงเชียงจงเจริญ,

๒๕๑๓.

อุครคณาธิการ, พระ. **พจนานุกรมบาลี-ไทย**

ฉบับนักศึกษ. กรุงเทพฯ : เรื่องปัญญา,

๒๕๓๐.

เอมอร ชิตตะโสภณ. **การศึกษาวิเคราะห์จารัตนนิยม**

ทางวรรณกรรมไทย. กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ

แกรมมี่, ๒๕๓๕.

เอื้อน เล่งเจริญ. **พจนานุกรมบาลี-ไทย.** นครปฐม :

คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร,

๒๕๒๗.